

Г.СҰЛТАНБЕКОВА

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДА ҰШЫРАСАТЫН ТЕҢЕУЛЕР

В данной статье рассматриваются метафоры, которые дают информацию об истории и мировоззрении философского понятия народа, а также генетические первых лиц в героическом эпосе «Кобыланды батыр».

Bu makalede, Kobulandı Batur destanında yer alan halkın dünya görüşü ve tarihinden bahsedilen istiareler değerlendirilmiştir.

Батырлар жыры эпикалық жырлардың басқа түрлерінен поэтикалық формалары, сюжеті, образдары, көркемдік құралдары жағынан ең ежелгі дәуір шындығынан мәлімет береді. Сол поэтикалық формалардан жырдың қай кезде пайда болғанын, жырда жырланатын тарихи дәуірдің шындығын, халықтың экономикалық мәдени тұрмысын, салт-дәстүрін, діни нанымдарын білуге болады.

Ғалымдардың анықтауы бойынша, көркем поэтикалық формалардан ең алғашқы кезеңде пайда болған поэтикалық форма – теңеулер. Фольклор зерттеуші ғалымдар теңеудің алғаш пайда болуының жолдары, дамуы мен жырда атқаратын функциясы мен батырлар жырындағы орны жөнінде В.Я.Прош [1, 522], Ф.М.Селиванов [2, 12]), И.Н.Кравцов [3, 142], Л.А.Астафьева [4, 14]) сияқты ғалымдарға айрықша көңіл бөлді. Бұл ғалымдардың еңбектерінде теңеу фольклорлық шығарманың жанрына қарап әр түрлі дәстүрде көрінеді деп анықталады.

Теңеу фольклордың теориясын зерттеген еңбектерде бір затты екінші затқа теңеу арқылы біріншісінің екіншісіне салыстырғанда ерекшелігін анықтайтын көркем сөздің поэтикалық әдісі деп беріледі. Теңеу – атынан көрініп тұрғандай бір затты екінші затқа теңеу арқылы оның мазмұнын анықтау. Ал, көркем сөз дүниесінде ол мазмұн әр бір затқа берілген көркем образды ойлау арқылы ашылады. Ал, фольклорлық шығармалардың әрбірінің бұрыннан келе жатқан өз дәстүрі бар. Әсіресе ол дәстүр батырлар жырында қатал сақталады. Батырлар жырының қатал сақталған дәстүрі теңеу арқылы әрекетке келеді.

Фольклорлық шығармалардағы теңеу мен әдеби шығармалардағы теңеуді салыстыру қиын. Ал, батырлар жырындағы теңеулер басқа эпикалық жырлардан мазмұны, құрылысы жағынан ерекшеленіп тұрады. Сондықтан батырлар жырындағы теңеулерді көркем поэтикалық жақтан ғана емес, текстегі тарихи поэтикалық мазмұнын есепке алу қажет.

А.Н.Веселовский теңеуді психологиялық параллелизмнен келіп шығады десе, В.И.Еремина орыс халық лирикасының поэтикалық құрылысы жөніндегі зерттеуінде барлық поэтикалық формалардың алғашқысы теңеу, ол «психологиялық процестің қорытындысы» деп анықтайды: «Языковое сравнение было основой словесного образа, и появилось оно гораздо раньше не только метафоры, но и всех других более древних форм поэтической

стилистика, которые являются формами художественного освоения действительности. Образное сравнение, очевидно, исторически позднее метафоры, так как в нем разделенность человеческого и природного в сознании уже оформлена грамматической конструкцией, а грамматическая конструкция способна оформлять лишь завершение какого-либо психологического процесса» [5, 10]). Бұл екі ғалымның да пікірі теңеудің фольклорлық шығарманың текстінде атқаратын қызметін дұрыс анықтайды.

Шынында да теңеу – образды ойдың толық, анық, піскен формасы. Теңеуде шала, әлі жетіспеген, түсініксіз ой берілмейді. Теңеуде ой анық айтылады, ол теңелген затты анықтау, айқындау, оның мазмұнын күшейту үшін екінші соған ұқсас затқа теңеп айтылады. Мысалы:

Муздай темір күрсанып,
Аш күзендей бүгілді.

Түлкідей көзі жайнайды
Қазандай болып қайнайды.

Көлденең ұшқан *қаздаймын*,
Қаз жайлайтын *саздаймын*,
Наурыздан соңғы *жаздаймын*.

Қозыдай Қобылан егізім.
Тай құлындай тебіскен.

Азу тісі *балғадай*.

Шүберектей қуарған
Қабырғам *жездей* қайысқан.

Балапан қаздай еріткен.

Атаңдай төсі салынып.

Араңдай аузын ашады.

Қояндай ырғыш жөнелді.

Қойға тиген *қасқырдай*,
Сойып кетіп барады,
Жолбарыс шапқан *құландай*,
Шоршып кетіп барады.

Құйрығын *құстай* тарады.

Қайысқан болат *сынғандай*.

Құлындай қылып шыңғыртты.

Ат басындай тас шоқпар.

Тау суындай сарқырап.

Уа! Қозым деп зарлаған,
Жас қозыдай маңыраған,
Саулы інгендей аңыраған.

Ақ бөкендей жосылып.

Анаң байғұс жылайды,
Ботасы өлген інгендей.

Қайырлы туған Қобылан,
Ботам, сенен айрылдым,
Алалы жылқы ішінде,
Көзге түсер *тұлшардай*,
Тұяғы бүтін *сұңқардай*,
Құлыным сенен айрылдым.

Ақ сұңқар құстай шүйліп,
Қабағы *құстай* түйліп,
Арыстан туған Қобыланды.
Нар түйедей ақырды,
Алшағыр деп шақырды.

Белі *кылдай*, беті *айдай*.

Теңеу бұл халықтың образды ойлауының қаймағы. Теңеу арқылы халықтың тұрмысын, сенім-нанымдарын, халықтың жасайтын географиялық территориясын, айналысатын негізгі кәсібін білуге болады. Мысалы, кең далада шаруашылықпен айналысқан қазақ халқының тұрмысы батырлар жырында пайдаланған теңеулерінде анық көрінеді.

Нар түйедей ақырды,
Алшағыр деп шақырды.

Уа! Қозым деп зарлаған,
Жас қозыдай маңыраған,
Саулы інгендей аңыраған.

«Қобыланды батыр» жырындағы теңеулер көбіне төрт түлік малға байланысты айтылады. Бұл біздің ата-бабаларымыздың негізгі кәсібі шаруашылық екендігін суреттейді. Жырда теңеуде көбінесе «қозы», «сиыр», «түйе», «ат» пайдаланады. Мысалы:

Үлектен туған *маядай*.

Нар түйедей шөгеді.
Қойдай маңырап шуылдап,
Қозыдай маңырап дуылдап,
Қобыланды ерге қосылды.

Тай құлындай тебіскен.
Жас қозыдай маңыраған,
Саулы *інгендей* аңырған.
Көзге түсер *тұлшардай*,
Тұяғы бүтін сұңқардай
Құлыным сеннен айрылдым.
Ай мүйізлі *қошқардай*,
Тілеп алған жалғызым,
Қозым сенен айрылдым.
Анаң байғұс жылайды,
Ботасы өлген *інгендей*.
Жүрегім алыш ұшады,
Кеткен *қозым* келгендей.

Ал, теңеу түркі халықтар батырлар жырында тұрақты түрде қайталанып отыратын теңеудің формулалары сақталып бірінен екіншісіне өтіп отыратын түрлері бар. Мысалы, «Коруғлы» жырының өзбекше нұсқасында :

Tulkidey qilasin qilib, bachachag'ar,
Qochib ker qutulgan jaying shu yermi.

Ал, татар халық эпосы «Идегэй»де:

Ач буредей караптым,
Эт мешәктәй талаптым.
Бүз аргымак баласыдай.
Каздай башын агарткан,
Атны уйнәттым ил өчен.

Бұндағы «аш бөрідей», «түлкідей», «боз аргымак баласындай», «каздай» теңеулері «Қобыланды батыр» жырында кездесетін тұрақты теңеулер.

«Қобыланды батыр» жырында пайдаланатын теңеудің екінші тобы аңшылық кәсібіне байланысты, далада жасайтын хайуандар, құстар образдарына теңеп суреттеледі. Теңеген хайуаны немесе құстың келбеті, жан дүниесі мен теңеп отырған образдың барлық мазмұнын ашуға бұл жәрдем береді. Мысалы, «Қойға тиген *қасқырдай*» жыртқыш хайуан қасқырды дұшпанмен алысқан кездегі батырдың келбетін суреттеуде пайдаланады. Ал, батырдың күшін суреттеуде пайдаланатын теңеулер мыналар:

Арыстандай алысты.
Қойға тиген *қасқырдай*,
Сойып кетіп барады,
Жолбарыс шапқан *құландай*,
Шоршып кетіп барады.
Үш мың атты бір сайға,
Төрт мың атты бір сайға,
Аламын деп қайтарға,

Қойып кетіп барады.
Қасқырдай тиіп тамақтан.
Ор қояндай сырғытып.
Ақ бөкендей жосылды.

Хайуандардың, құстардың т.б. образына теңеуде әрбір хайуанның характеріне, жасау жағдайына, түрі, түсі адамдар үшін қызметіне қарап оларды теңейді. Мысалы, қасқыр жыртқыштықты, жолбарыс күштілікті, қоян қорқақтықты, түлкі айлекерлікті теңеуде пайдаланады. Әрбір нәрсенің ежелгі дәуірден фольклорда қалыптасып келе жатқан канондары беріледі.

Теңеуде әрбір халықтың тұрмысы, экономикалық жағдайы, діні, тарихы суреттеледі. Мысалы, айналасын мұхит қоршап жатқан индонезия, тай, жапон халықтары фольклорында қыздарды көбінесе балыққа теңеу, батырдың күшін китке, акулаға теңеу кездеседі. Ал, кең далада жасап келген қазақ батырлар жырында теңеулер көбіне дала тұрмысында кездесетін жолбарыс, қасқыр, тау, тас, теңіз бен тоғайға байланысты беріледі. Мысалы:

Көлденең жатқан көк тасты,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз *балшықтай* иледі.

Теңеуде халқымыз өмір сүріп жатқан жердің ерекшелігі, тамылжыған тоғайы мен тауын, кең даласы мен мал жайлауын теңеуге пайдалану арқылы халықтың тұрмыста жасау ерекшелігі мен ұлттық ерекшелігі беріледі.

Тау суындай сарқырап,
Ақ сауыты жарқырап,
Қобыландының тұсынан,
Көбікті өтіп барады.
Нар қамыстай жапырды.
Көлденең ұшқан *қаздаймын,*
Қаз жайлайтын *саздаймын,*
Наурыздан соңғы *жаздаймын.*

Бұл жердегі «таудан сарқырап аққан су, көлдегі нар қамыс, көлденең ұшқан қаз, қаздар жайлаған саз, наурыздан соң келетін жаз біз жасап жатқан табиғаттың суреті.

Теңеу бұл халықтың тарихынан, дүниетанымынан, дүние, жаратылыс жөніндегі философиялық түсінігінен, халықтың генетикалық шығысынан мәлімет беретін қасиетке ие. Теңеуде теңелген әрбір көркем сөздің пайда болу тарихы, атқаратын қызметі, пайдаланатын функциясы бар.

Теңеу фольклордың барлық жанрында бірдей емес. Мысалы, лирикалық халық өлеңдерінде пайдаланатын теңеулер батырлар жырында пайдаланбайды, сондай батырлар жырында пайдаланатын теңеулер лирикалық өлеңдерде, немесе ғапықтық жырларда пайдаланбайды. Әрбір жанрдың өз теңеулері болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. - М. , 1958. с. 522-523.
2. Селиванов Ф.М. Сравнение в былинах // Фольклор как искусство слово. - М. , 1975. с.120.
3. Кравцов И.Н. Сравнение в народных бытовых лирических песнях // Фольклор как искусство слово. - М. , 1975.
4. Астафьева Л.А. Сравнение в частушках // Фольклор как искусство слово. -М. , 1975. с. 142.
5. Еремина Е.И.. Поэтический строй русской народной лирики. - Л. , 1978 102 с.

REZUME

**G. SULTANBEKOVA (Turkistan)
METAPHORS FOUND IN THE EPIC "KOBYLANDY BATYR"**

This article discusses the metaphors that give information about the history and outlook of the philosophical concepts of the people, as well as genetic entities in the first heroic epic "Kobylandy batyr".